

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ καὶ πρ. Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΣΗΜΕΙΑ ΕΠΑΦΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

(ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ)

Ἐπεὶ ἐπιτραπῇ σὲ μικρὸ προλογικὸ σημείωμα νὰ ἐκφράσω τὴ συγκίνησί μου, διότι ἔλαβα πρόσκλησι νὰ συμμετάσχω στὸ Πνευματικὸ Συμπόσιο τοῦ Τιμητικοῦ αὐτοῦ Τόμου, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένος στὴν προβολὴ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Ὁμ. Καθηγητοῦ καὶ Πρυτάνεως τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς (τοῦ σημερινοῦ Παντείου Πανεπιστημίου) Πολιτικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, Ἰωάννου Κ. Παπαζαχαρίου. Ἡ συγκίνησίς μου προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρόθυμη ἀνταπόκρισίς μου στὴν τιμητικὴ αὐτὴ πρόσκλησι μὲ φέρει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα, στὸ ὁποῖο ἔκαμα τὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας μου στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευσι, ὑπηρετώντας ὡς Βοηθὸς τοῦ Σπουδαστηρίου τῶν Φιλοσοφικῶν καὶ Πνευματικῶν Ἐπιστημῶν (1934-1948). Γιὰ νὰ ἀναπληρωθῇ κάπως ὁ ἀπουσιάζων τότε ἀείμνηστος Καθηγητὴς καὶ μετέπειτα Ἀκαδημαϊκὸς Νικόλαος Λούβαρις, τὸ τότε Δ.Σ. τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς μοῦ εἶχε ἀναθέσει σειρὰ μαθημάτων «Εἰσαγωγῆς στὶς Πνευματικὲς Ἐπιστῆμες», «Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία» καὶ «Φιλοσοφίας τοῦ Πολιτισμοῦ» ὑπὸ τὴν ἀναγκαίαν γιὰ τὸ κῦρος τῶν ἐξετάσεων ἐποπτεία τῶν Καθηγητῶν κ.κ. Γεωργίου Παπαχατζῆ καὶ Γεωργίου Δασκαλάκη. Ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Παπαζαχαρίου κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὅπως καὶ μετὰ τὴ λῆξι τῆς θητείας μου ὡς βοηθοῦ, μὲ καλοῦσε ὡς «ἐπιστημονικὸ συνεργάτη» στὰ σεμινάρια ποὺ διοργάνωνε. Τὸ 1956 μὲ πρότεινε ὡς Καθηγητὴ τῆς «Φιλοσοφίας τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ» στὴν μεταπτυχιακοῦ ἐπιπέδου «Ἀνωτάτη Σχολὴ Κοινωνικῆς Προνοίας» τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος. Στὴ Σχολὴ αὐτῇ, ποὺ ἐμψυχωνόταν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Παπαζαχαρίου, δίδαξα ἕως τὸ ἔτος τῆς ἐκλογῆς μου ὡς

Τακτικοῦ Καθηγητοῦ στοῦ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (τέλος 1960). Ἐπομένως, ὁ ἀξέχαστος Ἰωάννης Παπαζαχαρίου ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς διαπρεπεῖς Καθηγητὲς τῆς τότε Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς, ποὺ μὲ θερμὴ συμπαράστασι μοῦ ἔδωκαν ὥθησι γιὰ τὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξί μου.

Ἡ συνεργασία μου μὲ τὸν Ἰωάννη Παπαζαχαρίου εἶχεν ὡς κυρία γενεσιουργὸ αἰτία ὅχι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ψυχὴ του ἦταν *naturaliter christiana*, πλασμένη γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἀγάπης καὶ κοινωνικῆς διακονίας, τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως μὲ συγκινοῦσαν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ὅτι σὲ πολλὰ δημοσιεύματά του καὶ διαλέξεις του ὁμολογοῦσε μὲ παρρησία τὴν ἀφοσίωσί του στὴν χριστιανικὴ κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία. Ἐστω ὡς παράδειγμα τὸ ἔργο του *Χριστιανισμὸς καὶ Ποινικὸν Δίκαιον* (Ἀθῆναι 1958), ποὺ μοῦ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴν ἐκλογή τοῦ γενικωτέρου θέματος τῆς παρούσης μελέτης.

1. ENNOIA TOY ΔΙΚΑΙΟΥ - ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

Δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν κανόνων γιὰ τὶς προσωπικὲς σχέσεις (*jus est ad alios* = τὸ δίκαιο εἶναι σχέσις πρὸς τοὺς ἄλλους), ποὺ ρυθμίζει καὶ ἐξασφαλίζει τὴν κοινωνικὴ συμβίωσι καὶ τάξι. Ἡ *ordo juridicus* πρέπει νὰ στηρίξη τὴν *ordo socialis*. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ὀδηγῇ στὴν αὐθυπέρβασί του καὶ στὴ συμπλήρωσι τῆς *legalitas* μὲ τὴ *moralitas*. «Τὸ δίκαιον ἐφ' ὅσον εἶναι δίκαιο, ἀντλεῖ τὴ δύναμί του ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συνείδησι τοῦ ἀνθρώπου. Ζῇ ἀπ' τὸ ὅτι ἔχει μέρος στὸ βασίλειο τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν»¹. Τὸ δίκαιο εἶναι «ἐν *minimum* ἠθικῶν ἀπαιτήσεων ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ μιᾶς ὁργανωμένης πολιτείας εἰς τὰ μέλη της καὶ παρακολουθούμενον ἀπὸ κυρώσεις»².

Ἡ διαφορὰ τῆς *moralitas* ἀπὸ τὴν *legalitas* ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ πρώτη ἀναφέρεται καὶ σὲ ὠρισμένες ἀναγκαῖες προσωπικὲς σχέσεις (λ.χ. στὴν ἀγάπη, στὴν εὐγνωμοσύνη, στὴν ἐμπιστοσύνη), ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ δικαιονομικὲς διατάξεις. Ἐὰν οἱ κανόνες τοῦ δικαίου ἐπιβάλλωνται μὲ καταναγκασμὸ καὶ ἡ παράβασίς τους ἔχη ὡς συνέπεια ποινές, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν κανόνων ἀφίεται στὴ συνείδησι καὶ στὴν ἐλεύθερη θέλησι τοῦ καθενός. Τὸ νὰ μὴ κλέπτωμε ἢ τὸ νὰ μὴ φονεύωμε, ἐπιβάλλεται κι ἀπὸ τὸν νόμο. Γι' αὐτὸ ἡ κλοπὴ ἢ ὁ φόνος τιμωρεῖται. Τὸ νὰ ἐλεοῦμε ὅμως τὸν πτωχὸ

ἢ τὸ νὰ ἐπισκεπτώμεθα τοὺς ἀσθενεῖς, γιὰ νὰ τοὺς παρηγοροῦμε, κανένας νόμος δὲν μᾶς τὸ ἐπιβάλλει. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ καθήκοντος ἀφίεται στὴ συνείδησι καὶ θέλησί μας. Ἐὰν παραβοῦμε τὸ καθήκον αὐτό, δὲν θὰ τιμωρηθοῦμε ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας³.

Ἐπειτα, ἐὰν οἱ νομικοὶ κανόνες ἀφοροῦν στὴν ἐξωτερικὴ διαγωγή τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἠθικοὶ ἀντιθέτως ἀποβλέπουν στὸν ἐσωτερικὸ κυρίως ἄνθρωπο καὶ στὸ φρόνημά του. Ἐὰν τὸ δίκαιο ἀπαιτῇ νὰ μὴ φονεύωμε, ἡ ἠθικὴ ἀπαιτεῖ ἐπὶ πλεον νὰ μὴ μνησικακοῦμε καὶ νὰ μὴν ὀργιζώμεθα ἐσωτερικῶς. Ἐὰν τὸ δίκαιο καταδικάζῃ σεξουαλικά ἐγκλήματα, ἡ ἠθικὴ καταδικάζει καὶ τὰ ἁμαρτωλὰ βλέμματα, ὅπως καὶ τοὺς πονηροὺς διαλογισμούς. Ὡστε οἱ κανόνες τοῦ δικαίου «ἀποβλέπουν εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐνεργοῦντος. Αἱ ἀξίαι, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλουν, εἶναι αἱ στοιχειωδέστεραι, ἀναφερόμεναι εἰς τὰς κατωτέρας ἀξιολογικὰς βαθμίδας. Ὁ ἐξαντλῶν τὴν ἠθικὴν ζωὴν του μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου οὐδέποτε θὰ γίνῃ ὑψηλὴ προσωπικότης... Ἡ ἠθικότης ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν καὶ πεποίθησιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπορρέει μία πρᾶξις, ἐνῶ ἡ νομιμότης ἀναφέρεται εἰς μόνον τὰ ἀποτελέσματα... Ἐὰν ἔχω τὴν διάθεσιν καὶ τὴν ἀπόφασιν νὰ βλάψω τινά, δὲν τὸ πράττω ὅμως, εἴτε ἐκ φόβου πρὸ τῆς τιμωρίας, εἴτε ἐξ ἀδυναμίας, εἶμαι νομικῶς ἐν τάξει, ἠθικῶς ὅμως εἶμαι ἐξ ἴσου κατακριτέος, ὥς ἐὰν ἔπραττον τοῦτο, διότι ἡ ἐμφάνισις τοιαύτης ἐχθρικῆς διαθέσεως ἔναντι τοῦ πλησίον τεκμηριοῖ τὴν ἔλλειψιν ἐκ τῆς ψυχῆς τῆς ἀρετῆς τῆς ἀγάπης»⁴.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

Οἱ συναρτήσεις δικαίου καὶ ἠθικῆς γίνονται αἰσθητὲς στὴ γενικῶς παραδεκτὴ θετικὴ ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ δίκαιο. Εἰδικώτερα ἡ συμβολὴ τοῦ Ὁρθοδόξου Βυζαντίου στὴν ἐξυγίανσι καὶ στὴν ἀνύψωσι τοῦ δικαίου ὑπῆρξε τεραστία.

Τὸ Βυζάντιο ἔκαμε ἀναμετάδοσι πρὸς τὴ Δύσι καὶ αὐτοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Κάνει ἐντύπωσι, ὅτι τὸ 530 μ.Χ. ἡ Δύσις εἶχε μόνον πενιχρὲς γνώσεις γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ νομοθεσία. Οἱ βυζαντινοὶ νομομαθεῖς ἐπεξεργάσθησαν τὸν τεράστιο ὄγκο τῆς ρωμαϊκῆς νομο-

θεσίας, τὴν ἀνακαίνισαν μὲ τὸ χριστιανικὸ φιλάνθρωπο πνεῦμα καὶ τὴν κατέστησαν γνωστὴ στὴ Δύσι.

Ἡ ρωμαϊκὴ νομοθεσία ἄλλαξε ἐντελῶς περιεχόμενο μὲ τὰ μεγάλα συνθήματα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης, τὰ ὁποῖα ἀπ' τὴν πρώτη στιγμὴ διασάλπισε ὁ Χριστιανισμὸς ἕως τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης. Σημαντικὰ ἐπέδρασαν στὸ δίκαιον οἱ λόγοι τοῦ Ἀπ. Παύλου: «Οὐκ ἔνι ἰουδαῖος οὐδὲ ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3, 28). «Ὁ Χριστιανισμός», γράφει ὁ Κ. ᾠμαντος, «ἐδίδαξε τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων ὅλων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἐλευθέρων καὶ δούλων, ἠγάπησε τὰ παιδιά, ἐκήρυξε τὴν ἀγάπην, τὸν ἀλτρουισμόν, τὴν φιланθρωπίαν»⁵.

Ἐμβριθεῖς ἐργασίες διαπρεπῶν ἐκπροσώπων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι οἱ Troplong, Gradenwitz, Hohenlohe κ.ἄ., ἀποδεικνύουν τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο⁶. Εἰδικώτερον ὁ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης Κ. Hohenlohe μὲ τὴν πραγματεία του *Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τὸ Corpus juris civilis*⁷ διακήρυξε τὴν πολυμερῆ ἐπίδρασι τοῦ Χριστιανισμοῦ πάνω στὸ οἰκογενειακό, ἐμπράγατο καὶ ποινικὸ δίκαιο καὶ στὸν νεώτερο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὸ 321 μ.Χ. μὲ εἰδικὸ διάταγμα καταδίκασε τὴ δουλεία καὶ διακήρυξε ὅτι ἡ δουλεία εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, τὴν ὁποία δίδαξε ὁ Κύριος. Μὲ ἄλλη σειρὰ νόμων ζήτησε νὰ ἐξυψώσῃ τὴν οἰκογένεια καὶ νὰ ἐξαλείψῃ τὰ ἀπάνθρωπα ἔθιμα, ποὺ στρέφονταν κατὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅπως τὴν ἐκθεση ἢ τὴν πώληση τῶν βρεφῶν καὶ τὴν παιδοκτονία⁸. Ὅπως εἶχε σημειώσει ὁ καθηγητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου Γ. Πετρόπουλος, «τὸ βυζαντινὸν δίκαιον διαπνέει ἄνεμος ἀνθρωπιστικός... Αἰσθητὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπιρροή, ἣν ἥσκησεν ὁ Χριστιανισμός... Νόμοι προστατευτικοὶ τῶν ἀνηλίκων ἐξεδόθησαν»⁹.

Ὁ Ἰουστινιανὸς προσπάθησε νὰ συντηρήσῃ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἐμφυσώντας σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ¹⁰.

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὅσα εἶχε γράψῃ σχετικῶς ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Παναγιώτης Ζέπος: «Σήμερον», λέγει, «προσφέρονται εἰς τὴν δημοσιότητα ἀλλεπάλληλοι πραγματεῖαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁλοένα καὶ περισσότερον ἀποκαλύπτεται ἡ ἔκτασις τῆς

ἐπιδράσεως, ἡ ὁποία ἡσκήθη ἀπὸ τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀμεσώτερον ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰς τὴν ἔρευναν δ' αὐτὴν βοηθεῖ ἤδη πολὺ καὶ ἡ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἀναπτυχθεῖσα νέα ἱστορικὴ μέθοδος ἐρεύνης τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν λεγομένων 'παρεμβλημάτων' τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τῶν προσθηκῶν δηλαδὴ καὶ τροποποιήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπηνέχθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπὸ τῶν ἔρανιστῶν καὶ συντακτῶν τῆς μεγάλης τοῦ αὐτοκράτορος τούτου νομοθεσίας. Τὸ ἔργον τῶν ἔρανιστῶν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ἐμποτισμένοι οὗτοι ἀπὸ τὴν ιδέαν νὰ παραδώσουν ἐν ἐλαστικώτερον καὶ ἐπιεικέστερον δίκαιον εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν, 'παρενέβαλον' εἰς τὰ παραδεδομένα κείμενα τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων νομικῶν τροποποιήσεις τοῦ παραδεδεγμένου δικαίου, τροποποιήσεις, αἵτινες ὥφειλον μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν προέλευσιν αὐτῶν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φιλοσοφημένου ἑλληνικοῦ πνεύματος τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀλλὰ συγχρόνως ἔφερον συχνότατα καὶ τὴν σφραγίδα τῆς διδασκαλίας τῆς Βίβλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ οἱ ἔρανισταὶ τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας ἦσαν σύμφωνοι καὶ πρὸς τὸ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐπικρατῆσαν πνεῦμα»¹¹.

Ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Παπαζαχαρίου στὸ μνημονευθὲν ἔργο του¹² ἀποδεικνύει τὴ μεγάλη συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Ἔτσι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τονίζει ὅτι ἡ χριστιανικὴ πνοὴ διαποτίζει τοὺς σκοποὺς τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ὑποβοηθεῖ νὰ κατανοήσωμε τὴν οὐσίαν καὶ τὰ αἷτια τοῦ ἐγκλήματος, ὅπως καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ ποινικὴ εὐθύνη τῶν ἐγκληματιῶν. Ἐπίσης στὸ βιβλίον τοῦτο ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν καταπολέμησιν τῆς ἐγκληματικότητος, στὴν ἀνάπτυξιν καὶ προώθησιν τῆς κοινωνικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν θυμάτων τῆς ἐγκληματικότητος, στὴν ἀνάπτυξιν καὶ προώθησιν τῆς «ἀντιεγκληματικῆς ὑγιεινῆς» καὶ τῆς «σωφρονιστικῆς». Ἐπίσης σημαντικὰ εἶναι τὰ ὅσα ὁ Ἰ. Παπαζαχαρίου λέγει γιὰ τὴ μέγιστη σημασίαν, τὴν ὁποία ἔχουν γιὰ τὸ ποινικὸ δίκαιο ἡ χριστιανικὴ μετάνοια καὶ ὁ «σωφρονιστικὸς νόμος τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης»¹³.

Ἐπειδὴ τὸ σωφρονιστικὸ δίκαιο συγκινοῦσε ἰδιαιτέρως τὸν

αείμνηστο Ἰ. Παπαζαχαρίου, ὃς ἐπιτραπῇ νὰ ὑπομνήσωμε καὶ τὴν χριστιανικὴν φροντίδα γιὰ τοὺς φυλακισμένους¹⁴. Ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἀρχῆς μερίμνησε γιὰ τοὺς φυλακισμένους (Ματθ. 25, 36), γιὰ τοὺς «δεσμίους» (Ἑβρ. 10, 34), γιὰ τοὺς «δεδεμένους»¹⁵. Ὁ Ἀριστείδης λέγει, ὅτι «ὅταν οἱ Χριστιανοὶ ἀκοῦνε, ὅτι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς φυλακίσθηκε ἢ βασανίζεται γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ὅλοι φροντίζουν γιὰ τὶς ἀνάγκες του· καὶ ὅταν εἶναι δυνατόν νὰ τὸν ἀπελευθερώσουν, ἀπελευθερώνουν αὐτόν»¹⁶. Οἱ Χριστιανοί, μὲ τὶς ἐπισκέψεις τους στοὺς φυλακισμένους, μετέφεραν σ' αὐτοὺς τροφή, τὴ Θεία Κοινωνία καὶ γενικῶς ὅ,τι τοὺς ἀνακούφιζε πνευματικῶς καὶ ὑλικῶς¹⁷.

Οἱ Χριστιανοὶ κατέβαλλον ὑπεράνθρωπες καὶ ἡρωϊκὲς προσπάθειες πρὸς ἐξαγορὰ καὶ ἀπελευθέρωσι τῶν φυλακισμένων. Στόν «Ποιμένα» τοῦ Ἑρμᾶ δίδεται ἡ παραγγελία: «Ἀντὶ ἀγρῶν ἀγοράζετε ψυχὰς θλιβομένας, καθά τις δυνατός ἐστιν»¹⁸. Ὁ Κλήμης Ρώμης γράφει πρὸς τοὺς Κορινθίους: «Ἐπιστάμεθα πολλοὺς ἐν ἡμῖν παραδεδωκότας ἑαυτοὺς εἰς δεσμά, ὅπως ἑτέρους λυτρώσωνται. Πολλοὶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν εἰς δουλείαν, καὶ λαβόντες τὰς τιμὰς αὐτῶν ἑτέρους ἐψώμισαν»¹⁹. Πολλὲς φορὲς οἱ Χριστιανοὶ «τὰ ἐκ τοῦ δικαίου κόπου ἀθροιζόμενα χρήματα διέτασσον, διακονοῦντες εἰς ἀγορασμοὺς τῶν ἀγίων, ῥυόμενοι δούλους καὶ αἰχμαλώτους, δεσμίους, ἐπηρεαζομένους, ἥκοντας ἐκ καταδίκης κλπ.»²⁰. Ὅταν οἱ Νουμιδοὶ ληστὲς εἶχαν ἀπαγάγει Χριστιανούς, ἡ Ἐκκλησία Καρχηδόνης μὲ ἔρανο συνέλεξε τὰ λύτρα πρὸς ἐξαγορὰ τους²¹. Ὅταν τὸ 255 οἱ βάρβαροι στὴν Καππαδοκία εἶχαν ἀπαγάγει Χριστιανούς, ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἀπέστειλε χρήματα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τους²². Γιὰ ἐκείνους, ποὺ εἶχαν καταδικασθῇ σὲ καταναγκαστικὰ ἔργα στὰ μεταλλεῖα, οἱ «Ἀποστολικὲς Διαταγὲς» παραγγέλλουν: «Εἴ τις Χριστιανὸς διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ... κατακριθῇ ὑπὸ ἀσεβῶν εἰς μέταλλον, μὴ παρίδητε αὐτόν, ἀλλ' ἐκ τοῦ κόπου καὶ τοῦ ἰδρώτος ὑμῶν πέμψατε αὐτῷ εἰς διατροφήν αὐτοῦ καὶ εἰς μισθοδοσίαν τῶν στρατιωτῶν»²³. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπίσης ἔλεγε στοὺς ἀκροατές του: «Ὁ ἔχων χρήματα τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθερούτω»²⁴.

Τὸ φωτεινὸ παράδειγμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Χριστιανῶν ἐπέδρασε στὴ διαμόρφωσι τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ὑπὲρ τῶν «ἐν φυλακαῖς». Ἡ νομοθεσία αὕτῃ παρεῖχε στὴν Ἐκκλησία τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκῇ ἐποπτεία στὶς φυλακὲς, νὰ ἐλέγχει τὸ ἔργο τῶν δικαστῶν

καὶ τῶν φρουρῶν τῶν φυλακῶν καὶ νὰ ἀγρυπνῇ γιὰ τὴ χριστιανικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς φυλακισμένους. Ὁ αὐτοκράτωρ Ὀνώριος, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοδοσίου, ἐπέβαλε μὲ νόμο στοὺς δικαστὲς καὶ στοὺς φρουροὺς τῶν φυλακῶν νὰ δείχνουν ἀγάπη πρὸς τοὺς φυλακισμένους. Ὁ ἴδιος νόμος ὑποχρέωνε ἕναν δικαστὴ ἢ ἐπιθεωρητὴ τοῦ ἔργου τῶν φυλακῶν νὰ ἐπισκέπτεται κάθε Κυριακὴ τοὺς φυλακισμένους καὶ νὰ τοὺς ἐρωτᾷ, ἂν χορηγῇται σ' αὐτοὺς ἡ ἀναγκαία τροφή ἢ ἂν ἐτοιμάζουν σ' αὐτοὺς τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ὑγεία τους λουτρό. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ παρεχώρησε στοὺς ἐπισκόπους τὸ δικαίωμα νὰ ἐλέγχουν τοὺς δικαστὲς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τῶν φυλακῶν καὶ νὰ ὑπενθυμίζουν σ' αὐτοὺς τὰ καθήκοντά τους. Ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ 529 ἐξέδωκε ἄλλο νόμο, συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖο οἱ ἐπίσκοποι κάθε Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ ἔπρεπε νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς φυλακισμένους, νὰ τοὺς συμβουλεύουν, νὰ ὑπενθυμίζουν στὶς δικαστικὲς ἀρχὲς τὰ χριστιανικά τους καθήκοντα καὶ νὰ ἀναφέρουν στὸν αὐτοκράτορα τοὺς ὀκνηροὺς ὑπαλλήλους, οἱ ὁποῖοι ἔδειχναν ἀδιαφορία γιὰ τὴν ζωὴ τῶν φυλακισμένων²⁵.

Ἡ συνήθεια τῆς ἐποπτείας τῶν φυλακῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὑπῆρχε καὶ στὴ Δύσι, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου τῆς Ὁρλεάνης τὸ 549. Τὸν 16ο αἰῶνα ὁ ἅγιος Κάρολος Βορρομαῖος σὲ δύο συνόδους στὸ Μιλάνο ἔδωκε ἔξοχες καὶ ὑποδειγματικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐξάσκησι τῆς ἐποπτείας τῶν φυλακῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ φυλακὲς λοιπὸν δὲν ἐθεωροῦντο ἄλλοτε ὡς τόποι βασανισμοῦ καὶ τιμωρίας, ἀλλ' ὡς τόποι ἀπλῆς φρουρήσεως καὶ πεδία ἱεραποστολικῆς καὶ φιλανθρωπικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλ' ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, ὅταν ἄρχισαν νὰ ἐκλείπουν οἱ διάφοροι τρόποι τῶν δικαστικῶν ποινῶν καὶ τιμωριῶν καὶ ἡ στέρησις τῆς ἐλευθερίας ἔγινε ἡ κυριωτέρα ποινὴ, οἱ φυλακὲς μεταβλήθηκαν σὲ τόπους τιμωρίας. Συγχρόνως δέ, μετὰ τὴ χειραφέτησι καὶ ἀπομάκρυνσι τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἔλειψεν ἀπὸ τὶς φυλακὲς τὸ παλαιὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἔτσι ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 18ο αἰῶνα ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στὶς φυλακὲς ἦταν φρικτὴ. Μόνον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανικοὶ κύκλοι ἀρχίζουν νὰ ἐργάζονται θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς, γιὰ νὰ καταστήσουν τὶς φυλακὲς φυτώρια ἠθικοῦ σωφρονισμοῦ καὶ πνευματικῆς ἀνορθώσεως. Ἡ πρώτη θεωρητικὴ προσπάθεια ἔγινε ἀπὸ τὸν ἄγγλο John Howard (1724-1790), ποὺ ἀνῆκε σὲ χριστιανικὴ ὁμάδα πουριτανικῆς

καὶ μεθοδιστικῆς κατευθύνσεως. Ἡ πρώτη πρακτικὴ ὥθησις γιὰ τὴν ἀνόρθωσι τῶν φυλακῶν δόθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς κύκλους τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ Rich. Whister τὸ 1787 ἱδρυσε στὴ Φιλαδέλφεια «Ἐταιρεία γιὰ τὴν ἀνακούφισι τῆς δυστυχίας (τῶν ἀθλιοτήτων) τῶν δημοσίων φυλακῶν» (Society for alleviating the miseries of public prisons). Σχεδὸν συγχρόνως οἱ Κουάκεροι τῆς Πεννσυλβανίας τῆς Ἀμερικῆς ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζουν μέτρα γιὰ τὴν ἀνόρθωσι τοῦ ἔργου τῶν φυλακῶν. Ἐπειτα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασί τους στὸ Auburn τοῦ κράτους τῆς Νέας Ὑόρκης ἔγιναν σχετικὲς καὶ ἀνάλογες προσπάθειες. Στὴν Ἀγγλία οἱ φυλακὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ βρίσκονται σὲ ἀθλία κατάστασι ἕως τὶς ἡμέρες τῆς Ἐλισάβετ Φράϊ (Elizabeth Fry), ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ John Howard καὶ James Neild μὲ σχετικὰ βιβλία τους²⁶.

Ἡ Ἐλισάβετ Φράϊ, ἐμπνεομένη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, ἔδωκε τεραστίᾳ ὥθησι πρὸς ἀνακαίνισι τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος καὶ τῶν φυλακῶν. Ἀφοῦ ἀπέκτησε μεγάλη ἐμπειρία ἐκ τῆς προσωπικῆς ἀλτρουϊστικῆς ἐργασίας της ἀνάμεσα στοὺς φυλακισμένους, τὸ 1836, κατὰ τρόπον πρωτοποριακὸ καὶ ρηξικέλευθο, πρότεινε στὴν Ἀγγλικὴ Βουλὴ τὶς ἀρχές, ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὸ ἔργο τῆς ἀνακαινίσεως τῶν φυλακῶν. Οἱ ἀρχὲς αὐτὲς ἔμειναν ἕως σήμερα κλασικὲς καὶ ἀπαράμιλλες. Ἐν πρώτοις ἡ Φράϊ τόνισε τὴν ἀνάγκη τῆς χριστιανικῆς διαπλάσεως τῶν φυλακισμένων καὶ τοῦ ἐμποτισμοῦ των ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα πρότεινε τὸν πλήρη χωρισμὸ τῶν δύο φύλων μέσα στὶς φυλακὲς, τὴν εἰσαγωγὴν στὶς γυναικεῖς φυλακὲς ἀποκλειστικῶς γυναικείας ἐπιβλέψεως. Ἐπίσης ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη τοῦ χωρισμοῦ τῶν φυλακισμένων συμφώνως πρὸς τὴν ἡλικία τους καὶ συμφώνως πρὸς τὸ μέγεθος τῆς ἐνοχῆς ἀναλόγως πρὸς τὴ σημασία τῶν πράξεων, ποὺ τοὺς ὠδήγησαν στὴ φυλακὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, εἰσηγήθηκε τὴν ἱδρυσι σχολείων μέσα στὶς φυλακὲς καὶ τὴν ἐκμάθησι ἀπὸ τοὺς φυλακισμένους μιᾶς τέχνης, τὴν ὁποία θὰ ἀσκοῦν καὶ μέσα στὴ φυλακὴ. Τέλος ὅτι πρέπει νὰ λαμβάνεται πρόνοια καὶ γιὰ τοὺς ἀποφυλακίζομένους, γιὰ νὰ μὴν παρεκτρέπωνται αὐτοὶ ἐκ νέου καὶ γιὰ νὰ μὴν καταλήγουν πάλιν στὴ φυλακὴ²⁷. Τὸ ἔργο τῆς Φράϊ συνέχισαν μεγάλες χριστιανικὲς προσωπικότητες (Th. F. Buxton, Dr. Julius, Th. Fliedner, Wichern κ.ἄ.)²⁸. Ἔτσι ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ μέριμνα ὑπὲρ τῶν φυλακισμένων σημείωσε σημαντικὰς προόδους καὶ σήμερα, ὅταν βρίσκεται στὸ

ὕψος τῆς ἀποστολῆς της, περιλαμβάνει ὅ,τι πρὶν πάνω ἀπὸ 150 χρόνια τὸ φωτεινὸ πνεῦμα τῆς Ἑλισάβετ Φράϊ εἶχε ἀπαιτήσῃ ὡς ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο. Γι' αὐτὸ δικαίως αὐτὴ χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ μητέρα, ὁ ἄγγελος καὶ ἡ φίλη τῶν φυλακισμένων». Ἡ σωφρονιστικὴ νομοθεσία τῶν διαφόρων κρατῶν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰ κλασικὰ αἰτήματά της.

Γενικῶς πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου ἐπέδρασε καὶ ἐπιδρᾷ εὐνοϊκῶς ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ σ' αὐτὸ τὸ διεθνὲς δίκαιο. Τὸ 1945 ὁ διαπρεπὴς καθηγητὴς τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου Smith σὲ διάλεξί του στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὁμιλῶντας γιὰ τὴν ἱστορικὴ θεμελίωσιν τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, ἔκαμε τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴ ὁμολογία γιὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ: «Ὁ Χριστιανισμός, τόνισε, ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν μίαν ἐπανάστασιν, ποὺ ἔχει τοῦτο τὸ ξεχωριστό: Συντελεῖται μὲ μίαν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν, εἰσδύει σιγὰ-σιγὰ καὶ διαμορφώνει τὸν πολιτισμὸν μας... Ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ διδασκαλία ἀπετέλεσαν τὴν ἀφορμὴν, γιὰ νὰ δημιουργηθῇ τὸ Διεθνὲς δίκαιο τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ». Καὶ κατέληξε ὁ Smith ἐπιγραμματικῶς: «Τὸ Διεθνὲς Δίκαιο δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ζήσῃ παρὰ μόνον στὴν ἴδια χριστιανικὴ βάση, ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ γένεσιν»²⁹.

Τέλος, ἂς προσθέσουμε καὶ τὸ παράδειγμα τῆς διαμορφώσεως τοῦ νεωτέρου «κράτους προνοίας» ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τόσο τοῦ παραδείγματος τῆς τεραστίας φιланθρωπικῆς ἐργασίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας, ποὺ διαμορφώθηκε μὲ χριστιανικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ πνεῦμα. Ἡ νομοθεσία αὐτὴ εἶναι ὑπόδειγμα καθορισμοῦ πολλῶν λεπτομερειῶν, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἵδρυσιν, στὴ διοίκησιν καὶ στὴ διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου τόσο τῶν κρατικῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων³⁰. Τὸ αἶτημα μερικῶν γιὰ τὴν ἀπορρόφησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὸ «κράτος προνοίας» ἀποκρούεται ἀπὸ τὶς νομοθεσίες τῶν ἐλευθέρων πολιτισμένων κρατῶν. Ἐστὼ ὡς παράδειγμα ἡ κατάστασις, ποὺ ἐπικρατοῦσε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια στὴν τότε Ὁμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, στὴν ὁποία ἐπίσημες στατιστικὲς, ποὺ προβλήθηκαν ἀκόμη καὶ ἀπὸ σοσιαλιστές, ὅπως λ.χ. ἀπὸ τὸν Hans-Jochen Vogel, ἀποδεικνύουν ὅτι 75% τῶν

θέσεων τῶν βρεφονηπιακῶν σταθμῶν καὶ νηπιαγωγείων, 75% τῶν θέσεων τῶν νεανικῶν καὶ μαθητικῶν οἰκοτροφείων, 40% τῶν κλινῶν τῶν νοσοκομείων καὶ 57% τῶν θέσεων τῶν γηροκομείων ἔχουν ἰδρυθῇ καὶ διαμορφώνονται ποιοτικῶς ὄχι ἀπὸ τὸ Κράτος, ποὺ ἀπλῶς ἐπικουρεῖ τὰ ἰδρύματα αὐτά, ἀλλὰ εἴτε ἀπὸ τὴ ρωμαιοκαθολικὴ διακονικὴ ὀργάνωσι Caritas, εἴτε ἀπὸ τὸ «Διακονικὸ ἔργο» τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν καὶ λοιπῶν ὁμολογιακῶν παραφυάδων. Ἀκόμη καὶ στὴν πρώτην κομμουνιστικὴ «Λαοκρατικὴ Δημοκρατία τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας» ἡ νομοθεσία καθιστοῦσε δυνατὸ νὰ γίνουν ἀνάλογες στατιστικές. Ἐτσι λ.χ. μόνον στὴ σχετικὴ μικρὴ περιοχὴ τῆς Θουριγγίας τὸ Διακονικὸ Ἔργο τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας στὴ δεκαετία τοῦ 1980 διέθετε ἀξιόλογους ἀριθμοὺς κλινῶν: 784 εἰς νοσοκομεῖα, 150 εἰς παιδικοὺς σταθμούς, 1378 εἰς γηροκομεῖα καὶ οἴκους περιθάλψεως, 244 εἰς ἀναρρωτήρια, 287 εἰς σταθμούς περιθάλψεως κτλ.³¹ Σήμερα γενικῶς τὰ Συντάγματα καὶ οἱ νομοθεσίες τῶν δημοκρατικῶν κρατῶν ἀφήνουν ζωτικὸ χῶρο στὸ ἔργο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς διακονίας, διότι προβάλλουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον «τὴν ἀρχὴ τῆς ἐφεδρικῆς ἐπικουρίας» (Subsidiaritätsprinzip). Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴ αὐτή, τὸ δημοκρατικὸ κράτος ἀποφεύγει ὅποιονδήποτε ἐκφυλισμὸ σὲ συγκεντρωτικὴ γραφειοκρατία καὶ μονοπωλιακὴ κολλεκτιβοποίησι τῶν δραστηριοτήτων του καὶ παραιτεῖται ἀπὸ κάθε ἔργο, ποὺ ἡμπορεῖ νὰ ἐπιτελεσθῇ ἐπιτυχῶς ἀπὸ τοὺς πολίτες ὡς ἄτομα ἢ ὡς ὁμάδες καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν³².

3. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἡ Χριστιανικὴ Βιοθεωρία ὄχι μόνο μέσα στὴν Ἱστορίαν ἐπέδρασε θετικῶς καὶ πρακτικῶς στὴ διαμόρφωσι καὶ ποιοτικὴ ἀνύψωσι διαφόρων κλάδων τοῦ Δικαίου, ἀλλὰ καὶ σήμερα ἐπηρεάζει θεωρητικῶς ἢ ἀξιολογεῖ κριτικῶς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξί τους· ἐπὶ πλεόν παρακινεῖ τὴ Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου νὰ ἐπιδιώκῃ τὸν ἐξευγενισμό καὶ ἐξανθρωπισμὸ τοῦ θετικοῦ δικαίου, θεμελιώνοντας αὐτὸ πάνω στὸ ὑγιὲς βάθος του, δηλαδή στὸ ἐπὶ τοῦ ἐμφύτου ἠθικοῦ νόμου στηριζόμενον ὑπερθετικὸ δίκαιο, στὸ ὁποῖο συνενώνονται τὸ φυσικὸ καὶ ἠθικὸ δίκαιο, ποὺ συμπληρώνονται μὲ τὴ Θεία Ἀποκάλυψιν καὶ μὲ τὸ «Δίκαιο τῆς Χάριτος». Ἡ ὅλη νομοθεσία δὲν πρέπει

νὰ ἀφορᾷ μόνον στὸ τί θὰ ἐφαρμόζη ὁ δικαστὴς σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις κάποιας παρανομίας, ἀλλὰ πρέπει παραλλήλως νὰ ἔχη καὶ καθοδηγητικὸ χαρακτῆρα, νὰ ὑπενθυμίζει στὸ λαὸ τὶς παραδόσεις καὶ τὶς βαθειὲς ρίζες τοῦ Ἑθνους καὶ ποτὲ νὰ μὴν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὸν μέγιστο κοινὸ παρανομαστὴ τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ καὶ βιοθεωρητικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ. Οἱ φωτισμένοι νομοθέτες ποτὲ δὲν δημιουργοῦν στοὺς πιστοὺς τὸ δίλημμα τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους. Τὸ αἶτημα αὐτὸ πολὺ περισσότερο πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Πολιτεία, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ τὸ τί ὀφείλει στὴν Ἐκκλησία, πού εἶναι ἡ Μήτηρ καὶ Τροφὸς τοῦ Ἑθνους. Γενικῶς οἱ νεώτερες διατάξεις τοῦ Δικαίου, γιὰ νὰ σημαίνουν πραγματικὴ πρόοδο, πρέπει νὰ εἶναι ποιοτικῶς ἀνώτερες ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Διαφορετικὰ ἔχομε ὄχι πρόοδο, ἀλλὰ ἐκφυλισμό, ὁπισθοδρόμησι καὶ ναρκοθέτησι τῶν πνευματικῶν θεμελίων τοῦ Ἑθνους³³.

Ἡ ἱεράρχησις τῶν ἀξιῶν, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει πρωτεύοντα καθοδηγητικὸ ρόλο ἡ Θεολογικὴ Ἀξιολογία³⁴, συνδέεται ἀμέσως μὲ τὴν προσπάθεια λύσεως προβλημάτων τῆς ἰσχύος τοῦ Δικαίου³⁵. Ἡ ἀξιολογικὴ κλίμαξ ἡμπορεῖ ἐπίσης νὰ διαμορφώσῃ τόσον τὴν ἀντιμετώπισι τοῦ προβλήματος «τῆς ἀντισυνταγματικότητος συνταγματικῶν κανόνων» ὅσον καὶ τὴν ὅλη λειτουργικὴ ἱκανότητα τοῦ Δικαίου. Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται τόσον μὲ τὴν προβολή «προσυνταγματικῶν καὶ ὑπερσυνταγματικῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης», οἱ ὁποῖες συνιστοῦν «ἐγγυήσεις ἀκαταλύτων ἀξιῶν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ συνόλου»³⁶, ὅσον καὶ μὲ τὴν διατύπωσι «προ-νομικῶν ἢ πάντως προ-θετικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων»³⁷, οἱ ὁποῖες ἔχουν τελολογικὴ ὑφή, ἐφ' ὅσον «τὸ ἀξιολογικὸν κριτήριον εἶναι σκοπός, εἶναι τὸ δέον ἔναντι τῶν κρινομένων πράξεων»³⁸. Μάλιστα «ἐκεῖ ὅπου παρουσιάζεται νομοθετικὸν κενόν, ὑπάρχει μείζων ἐλευθερία»³⁹ πρὸς χρησιμοποίησι τελολογικῶν καὶ ἀξιολογικῶν κριτηρίων.

Ἡ προϋπόθεσις τοῦ *a priori* φιλοσοφικοῦ προσανατολισμοῦ εἶναι ἐκδηλη στὰ διάφορα σημερινὰ ρεύματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, ἡ ὁποία λ.χ. εἶναι ἄλλοτε νεοκαντιανή, ἄλλοτε φαινομενολογική, ἄλλοτε ὑπαρξιστική, ἄλλοτε διαλεκτικὴ κ.ο.κ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιστοποιεῖ «τὴν ὡραίαν ἐκφρασιν τοῦ Leibnitz: Ἡ Νομικὴ ἄνευ, φιλοσοφίας εἶναι λαβύρινθος ἄνευ ἐξόδου»⁴⁰. Ἡ ἔλλειψις ἐξόδου ἐκ τοῦ λαβυρίνθου αὐτοῦ γίνεται ἀκόμη πιὸ αἰσθητὴ στὴν περίπτωσι

τῆς μορφῆς τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, ποὺ ἀγνοεῖ ἢ παραθεωρεῖ τὴ Θεολογικὴ Ἀνθρωπολογία καὶ Ἀξιολογία.

Ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία, ποὺ ἀποκαλύπτει ἐσχάτους ἀξιολογικοὺς σκοποὺς, ἡμπορεῖ νὰ καταστήσῃ συνειδητό, ὅτι ἡ ἐνωτικὴ ἀρχὴ «τοῦ συστήματος τῶν κανόνων τοῦ δικαίου» καὶ «ὁ ὕπατος σκοπὸς» τοῦ συστήματος αὐτοῦ καὶ τῆς Πολιτείας⁴¹ κατ' ἐξοχὴν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὶς δεοντολογικὲς καὶ κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς ἐλληνορθοδόξου παραδόσεως. Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσωμε ἐπίσης, ὅτι ἡ χριστιανικὴ βιοθεωρία εἶναι δυνατὸ νὰ δημιουργήσῃ στοὺς δικαστὲς «συνεχῇ συναγεμὸν πνευματικῆς προσπάθειας καὶ ψυχικῆς ἀνατάσεως», ἡ ὁποία εἶναι σ' αὐτοὺς ἀπολύτως ἀναγκαία «κατὰ τὴν μυσταγωγίαν τῆς διασκέψεως»⁴².

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. H. Going, *Die obersten Grundsätze des Rechts* (Heidelberg 1947) σ. 53. Johannes Hessen, *Ethik* (Leiden 1954) σ. 63.

2. Κωνστ. Σπετσιέρη, *Αἱ ἀξίαι τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς* (Ἀθῆναι 1939) σ. 38.

3. Θεοφίλου Βορέα, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν* (Ἀθῆναι 1935) σ. 310.

4. Κωνστ. Σπετσιέρη ὁ.π. σ. 38-39.

5. Κ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. Α', σ. 27-28.

6. Περιόδ. Ἀκτῖνες, ἔτος 1938, σ. 126.

7. K. Hohenlohe, *Der Einfluss des Christentums auf das Corpus juris civilis* (Wien 1937).

8. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Οἰκοδόμοι Πολιτισμοῦ* (ἐν Ἀθήναις 1962) σ. 175. Τοῦ ἰδίου, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη* (Ἀθήνα 1983) σ. 19.

9. Γεωργίου Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ Εἰσήγησις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου* (Ἀθῆναι 1944) σ. 188-189.

10. Γεωργίου Κωσταρᾶ, *Τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ συμβάσει τῆς ἐν ζωῇ δωρεᾶς* (Ἀθῆναι 1957) σ. 75-76.

11. Π. Ι. Ζέπου, Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου, περιοδ. Ἀκτῖνες, ἔτος 1936, σ. 273-274.

12. Ἰωάννου Κ. Παπαζαχαρίου, *Χριστιανισμὸς καὶ Ποινικὸν Δίκαιον* (Ἀθῆναι 1958).

13. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Οἰκοδόμοι πολιτισμοῦ*, σ. 179-180.

14. Adolf von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, τόμ. 1 (Leipzig 1924) σ. 187 κέ. Wilh. Liese, *Die Geschichte der Caritas*, τόμ. 1 (Freiburg im Breisgau 1922) σ. 67. Πρβ. Georg Hahn, *Die Kirche der Märtyrer und Katakomben* (Freiburg im Breisgau 1939) σ. 427.

15. Ἰγνατίου, *Πρὸς Σμυρναίους* 6.
16. Ἀριστείδου, *Ἀπολογία* 15. Adolf von Harnack ὁ.π. σ. 188.
17. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κοινωνικῆς Διακονίας* (Ἀθῆναι 1985) σ. 33.
18. Ποιμὴν Ἑρμᾶ, *Παραβολαὶ* I. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου ὁ.π.
19. Κλήμεντος, *Α΄ πρὸς Κορινθίους* LV, 2.
20. *Ἀποστολικάι Διαταγαὶ* IV, 9.
21. Κυπριανοῦ, *Epist.* 62. Adolf von Harnack ὁ.π. σ. 190.
22. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ 7ῃ πρὸς τὸν Ρώμης Δάμασον*.
23. *Ἀποστολικάι Διαταγαὶ* V, 1. Adolf von Harnack ὁ.π. σ. 189.
24. Migne, *E.P.* 60, 702.
25. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀγάπης* (Ἡ ἡρωϊκὴ ζωὴ δύο ἀγγλίδων) (Πειραιεὺς 1945)² σ. 14-17.
26. "Ο.π. σ. 13-18. Charles Guthrie, *Prisons: Encyclopedia of Religion and Ethics* (ἐκδ. ἀπὸ τὸν J. Hastings, Edinburgh) τόμ. 10, σ. 338-346. Marx, *Gefängnisse: Kirchenlexikon* (ἐκδ. ἀπὸ τοὺς Wetzler-Welte, Freiburg im Breisgau)², τόμ. 5, σ. 168-171. A. Adamietz, *Gefängniswesen: Staatslexikon*, τόμ. 2 (1927) σ. 383-389.
27. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἱστορία καὶ θεωρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς διακονίας* (Ἀθῆναι 1985) σ. 188-189. Helene Laube, Elisabeth Fry: στὸ *Diakonissenbuch*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Kaiserswerther Verband der Diakonissen-Mutterhäuser (1935) σ. 103-110. E. Lehmann, Elisabeth Fry: *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*³, Leipzig, τόμ. 6, σ. 308-310.
28. Βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου ὁ.π. σ. 190-191.
29. Περιοδ. *Ἀκτίνες*, ἔτος 1945, σ. 153.
30. Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β΄, I (Ἀθῆναι 1948) σ. 110 κέ., 127-128, 160-161, 171 κέ.
31. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανισμός καὶ Πολιτικὴ* (Ἀθῆναι 1984) σ. 54.
32. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς προνοίας* (Ἀθῆναι 1983) σ. 15-20.
33. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανισμός καὶ Πολιτικὴ* (Ἀθῆναι 1984) σ. 41-43.
34. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Ἀξία: Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 5, σ. 39-40. Γιὰ τὸν θεολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς Ἀξιολογίας βλ. ἐπίσης τὰ ἑξῆς: Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιῶν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς* (ἐν Ἀθήναις 1946). Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανικὸς Ἀνθρωπισμός* (Ἀθῆναι 1951) σ. 38 κέ. Τοῦ ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεύχος Α΄ (Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία) (ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967) σ. 63 κέ. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἀξίας καὶ ὄντος*, *Φιλοσοφία* (ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1983-1984) σ. 28 κέ. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 2, *Wertlehre* (München 1948). M. Reding, *Metaphysik der sittlichen Werte* (Düsseldorf 1949).
35. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, *Προβλήματα ἰσχύος τοῦ Δικαίου* (Πρυτανικὸς

Λόγος): *Ὁμιλῖαι καὶ Εἰσηγήσεις κατὰ τὴν περίοδον τῆς Πρυτανείας του (1975-1976)* (Ἀθῆναι 1978). Στὴ σ. 25 σημειώνονται τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἀξία, ἀποτελοῦσα δεοντολογικὴν ἀρχὴν ἀπευθυνομένην ὡς αἴτημα πρὸς τὴν συνείδησιν, ἀξιοῖ τὴν ἑαυτῆς πραγμάτων... Ὅθεν ὑπέρκειται ἡ ἀξία τῆς πράξεως, κατευθύνουσα τὴν βούλησιν τοῦ πράττοντος καὶ καθορίζουσα τὸν σκοπὸν ἐκείνης». Περισσότερα σχετικῶς βλ. τόσον στὸν Πρυτανικὸ τοῦτο Λόγο, ὅσον στὰ ἀναφερόμενα πιὸ πάνω στὴ σημ. 28 ἔργα καὶ ἐπὶ πλέον στὰ ἑξῆς: Κωνσταντίνου Σπετσιέρη, *Αἱ ἀξίαι τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς* (Ἀθῆναι 1939) σ. 38-39. Εὐαγγέλου Παπανούτσου, *Ἠθικὴ* (Ἀθῆναι 1949) σ. 294 κέ. Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου, *Φαινομενολογία τῶν ἀξιῶν* (Ἀθήνα 1981). Edgar Brightman, *The Spiritual Life* (New York 1942). J.N. Findlay, *Values and Intentions, A Study in Value Theory and Philosophy of Mind* (London 1961). Wolfgang Köhler, *The Place of Value in a World of Facts* (New York 1938). R.P. Perry, *Realms of Value* (Cambridge, Massachusettes 1954). Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik* (Halle 1916.) Donald Walhout, *The Good and the Realm of Values, Notre Dame* (Indiana 1978). Γιὰ τὴν Ἀξιολογία στὸ Δίκαιο βλ. ἐκτὸς τοῦ Πρυτανικοῦ Λόγου τοῦ Γ.Γ. Μητσοπούλου, τὰ ἑξῆς: Κωνσταντίνου Τσάτσο, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου* (1932, 1978²). Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, τόμ. 1 (1953). Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Ἡ Τριλογία τῶν ἀξιῶν (δικαιοσύνη - τάξις - πρόοδος) καὶ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον*, Ἀνάτυπον ἐκ Πρακτικῶν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1975). Π. Γέμτου, Ἡ προβληματικὴ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, *Φιλοσοφία* 1974, σ. 130 κέ.

36. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου ὁ.π. σ. 32-34.

37. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, *Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο (Ἀθῆναι 1980) σ. 527.

38. Κωνσταντίνου Τσάτσο, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου* (1978)², σ. 64, 66, 262. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου ὁ.π. σ. 532.

39. Κωνσταντίνου Τσάτσο ὁ.π. σ. 138. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου ὁ.π. σ. 536.

40. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, *Προβλήματα ἰσχύος τοῦ Δικαίου* σ. 36.

41. Κωνσταντίνου Τσάτσο ὁ.π. σ. 263. Πρβ. τοῦ ἰδίου, *Πολιτικὴ-Θεωρία Πολιτικῆς Δεοντολογίας*, δεύτερη ἔκδοση βελτιωμένη (Ἀθήνα 1975), σ. 19 κέ., ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν «ὕπατο σκοπὸ τῆς ὑπαρξῆς».

42. Γεωργίου Μητσοπούλου, *Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου* σ. 554-555.